कृषि पूरक व्यवसाय : मध्य भारतातील आदिवासींच्या सबलीकरणाचा प्रयोग

Niraj Kumar, Mohd Zahid and Prasanna Khemaria

कृषिपूरक व्यवसायामुळे मूलत: शेतीची कार्यक्षमता वाढते पण त्या सोबतच शेतकऱ्यांचे उत्पादन व उत्पन्न देखिल वाढते. सद्याच्या स्पर्धात्मक युगात टिकून राहण्यास देखि त्या मुळे मदत होते. उत्पादनाची गुणवत्ता व मुल्यवर्धन यावर भर देऊन त्यामुळे 'सृजन' संस्थेने मध्य प्रदेशातील 'सहारिया' आदिवासी समुहाला या प्रक्रियेत मदत केली. योग्य वेळी योग्य सल्ला, प्रात्यक्षिके तसेच बाजाराशी सांगड घालणे असे प्रयत्न संस्थे नर्फे केले गेले.

कृषि पूरक व्यवसायामुळे शेती किफायतशीर होते. व शेतकत्यांचे उत्पन्न दुप्पट होते तसेच स्पर्धात्मक युगात टिकून राहणे यासाठी मदतगार होऊ शकते. विशेषत: लहान, अल्पभूधारक व भूमिहीन शेतकरी समुहासाठी, खास करून वन उपजावर अवलंबून असणाऱ्या शेतकऱ्यासाठी हे शक्य होते. याचा आणखी एक फायदा असा की या लोकांकडे असलेल्या मोकळ्या वेळेचा उपयोग पर्यायी कार्यासाठी करता येतो. शेतीशी संबधित पर्यायी रोजगार उपक्रम उभारणे हा एक उपयुक्त मार्ग आहे. यामध्ये अस्तीत्वात असलेले मनुष्य बळाचा वापर, नवनवीन तंत्रज्ञानाचा वापर व विविध कौशल्यांचा वापर रोजगार निर्माण करण्यासाठी पुरेसे उत्पन्न मिळवण्यासाठी उपयुक्त ठरते.

आंतरराष्ट्रीय ख्याती असलेल्या आणि मध्य भारतातील काही कार्यरत असलेल्या 'सृजन' या संस्थेने ह्या प्रक्रियेला सर्वतोपरी मार्गदर्शन केले. या प्रयोगामुळे मूल्यवर्धनाच्या माझ्यमातून केवळ सहारिया जमातीचे उत्पन्न वाढवून रोजगार उभा केला एवढेच नाही. तर मध्य प्रदेशच्या , शिवपूरी जिल्ह्यातील जंगलाचे चांगले संवर्धन होण्यास मदत केली. भारत सरकारने, मध्यप्रदेश राज्यातीळ, मोरेना, शेवपूर, भिंड, ग्रालियर, दटिना, शिवपूरी, विदिशा व गुणा तसेच राज्यस्थान राज्यातील या प्रदेशाला लागून असलेल्या बारन जिल्हयात विखुरलेल्या सहारिया आदिवासी समाजाला झ.त.ढ.ऋ(झरींळ रश्रपव तींश्रपशीरलश्रश ढीरलरश्र ऋर्वीी) म्हणून जाहिर केले आहे, या समाजाचे उपजिविकेचे प्रमुख साधन म्हणजे शिकार करणे, गोंद, तेंई, मध, महुआ व इतर वन उपज गोळा करणे व त्याची विक्री करणे हा होय. या शिवाय बरेच लोक शेती सुद्धा करतात. व गेहू, बाजरी, मका, वाटाणा, हरभरा अशा प्रकारची पिके घेतात.

शिवपूरी भागात पलाश वृक्ष मोठ्या प्रमाणात आहेत. या वृक्षाचे वेगवेगळे उपयोग आहेत. सरासरी १७ पलाशची झाडे प्रति हेक्टरी सापडतात. या झाडाची पाने, फुले, बियाने, फांद्या आणि त्यांच्या गोंद असे सर्वच भाग उपजिवीकेसाठी लोक मोठ्या प्रमाणात वापरतात. या झाडापासून जमा केलेला गोंद औषधीयासाठी उपयोगात येतो. बाजारात त्याची चांगली मागणी आहे. हा गोंद कृषिनाशक,कंठग्रंथी जखम लवकर भरूण येते. इत्यादी बाबत गुणकारी औषध म्हणून याचा उपयोग होतो. गोंद कसा गोळा करायचा याचा उपयोग सहारिया समुहातील लोकाना माहिती आहे. व त्याना त्यासाठी लागणारे कौशल्य देखिल आहे. पैसा या भागात केवळ खरीपाची शेती होत असते. त्यामुळे उर्वरित महिण्यामध्ये लोक रिकामे असतात. त्यामुळे बरिच मंडळी पलाशची उत्पादने गोळा करण्यात गुंतलेली असतात. जरी कुटूंबातील सर्वजन या कामात गुंतलेली असले तरी प्रामुख्याने पलाश गोंद व फुळे जमा करण्यात महिलांचा पुढाकार जास्ती असतो. दरवर्षी साधारणत: डिसेंबर ते फेब्रुवारी या महिन्यात फुले व गोंद जमा केला जातो. ही सर्व प्रक्रिया हातानेच करावी लागते. झाड निवडने ते योग्य ठिकाणी कापणे व विशिष्ठ प्रकारे त्याचा गोंद काढणे जमा करणे हे काम कौशल्याचे आहे. तसेच वेळखाऊ पय आहे. बहुतेक जग या कामात उपजिवीका म्हणून गुंतलेले असले तरी एकंदर त्यांच्या कौटूंबीक गरजा पुरवण्यायोग्य अर्थार्जन होत नाही. आणि म्हणून त्यांना जवळपासच्या शहरामध्ये राजगारासाठी पलायन करावे लागते.

साधारणत: 'सृजन' संस्थेने या पट्यातील शेतकऱ्यांच्या सोबत काम सुरू केल्या नंतर अवघ्या ६-७ महिण्यातच पलास गोंद व त्या वरिल प्रक्रिया व त्याचा एकंदर उत्पन्नामध्ये होणारा परिणाम या बद्दल तपशीलवार अभ्यास करण्याचे ठरवले. या अभ्यासातून समोर आले की विपूल प्रमाणात वन उपज उपलब्ध आहे व शिवपूरी जिल्ह्यात बाजारात त्याची चांगलीच मागणी आहे. (सुमारे ४० कोटी दर वर्षी) स्थानिक बाजाराशिवाय (जेथे कमिशन एजंट/दलालांना जास्त प्रभाव आढळतो. इंदोर, निमच, दिल्ली, जोधपुर, वडोदरा सारख्या शहरांमध्ये देखिल बड्या पैकी पलाश गोंदची मागणी

पलाश वृक्षापासून बहुउपयोगी गोंद गोळा करतांना महिला

डब्लु.पी.जी. सदस्यांची प्रशिक्षणाची प्रक्रिया

असल्याचे लक्षात आले. अभ्यासातून असेही लक्षात आले की स्थानिक दलाल अशा मालाच्या वजणात व किमतीत बऱ्यापैकी आदिवासींना फसवतात. निव्वळ योग्य अशा बाजाराशी या आदिवासींना त्यांचा माल विक्रीसाठी जोडून दिले तरी २०% ते ३०% जास्त भाव मिळण्याच्या शक्यता दिसल्या. एवढेच नाही तर गोंद काढण्याच्या पध्दतीमध्ये तांत्रीक बदल केल्यास त्याचे उत्पादन देखिल वाढू शकते.

प्रक्रिया:

शिवपूरी जिल्ह्यातील कारेरा - तालुक्यातील दोन गावातील मध्यप्रदेश सरकारने सुरु केलेल्या बचत गटाच्या महिला सोबत या विषयावर कार्य करण्याचे 'सृजन' संस्थेने ठरवले. बचत गटामुळे कोण महिला पलाश गोंद गोळा करण्याच्या कामात गुंतलेल्या असतात ते समझणे सोपे झाले. प्रत्येक गावामध्ये अशा गोंद गोळा करणाऱ्या महिलांचे 'महिला उत्पादक गट' तयार केले. सेंट्रल ॲग्रो-फारेस्ट्री रिसर्च इन्स्टिट्यूटच्या शास्त्रज्ञांच्या चमूने महिलांना शास्तीय पध्दतीने गोंद झाडावरून काढणे, स्वच्छ करणे, वाळवणे इ. प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिकेला दिली. झाडांना खोलवर आघात न करणे किंवा चिरा देण्यापूर्वी झाडाचा तो भाग स्वच्छ धूवून घेणे तसेच एक ठिकाणी खोल व चिरा न देता जास्त ठिकाणी जास्त चिरा देण्यामुळे गोंदाची गुणवत्ता व प्रमाण कसे वाढते हे शिकवले गेले. या शिवाय या महिलांना विविध प्रकारच्या नोंदी ठेवणे, हिशोब ठेवणे, वजण करणे, हिशोब करणे, मालाच्या प्रतिनूसार भाव ठरवणे इ. बाबीचे देखिल प्रशिक्षण देण्यात आले. यातून त्यांच्यामध्ये निर्माण झालेली जबाबदारी आणि शाश्वत काढणी पद्धती मुळे सुमारे ३०% एवढी वाढ एकंदर गोंद जमा होण्यामध्ये झाली.

या बचत गटातील महिलांनी गोंद काढणी मध्ये असणाऱ्या महिलांच्या गटाना एकत्र आणून प्रत्येक गावाच्या पातळीवर गोंद संकलन केंद्र उभारण्यात आले. प्रत्येक कुटूंब स्वत:च्या पातळीवर जमा केलेला गोंद प्रथम स्वच्छ करून वाळवून मगच संकलन केंद्रावर आणेल असा नियम बनविला. अशा रितीने पहिल्याच वर्षी लोकांनी ७३२ किलो और गोंद संकलन केंद्राकडे विक्री केला. गाव पातळीवर अशा रितीने जमा झालेला गोंद बाजारात विक्री करण्याची जबाबदारी त्यांच्यापैकी काही नेतृत्वानी घेतली. त्यानी अगदी गाव, तालुका आणि जिल्हा पातळीवर असलेल्या सर्व दलालांना बाजूला टाकले. 'सृजन' कडून मिळालेल्या प्रशिक्षणामुळे महिलांमध्ये वेगळान आत्मविश्वास वाढभाव तून त्यानी नविन विमारी व्यवस्था निर्माण केली. सृजन संस्तेच्या सहाय्या महिलनी आपला गोद अगनी इंदौर, निमल, दिल्ली, जोधपुर व बड़ोदरा सारख्या मोठमोठ्या शहरातील बाजार पेठा पर्यंत पोहोचवला. यातून त्यांना २०% पेक्षा जास्त भाव मिळाला. एकंदर उत्पादनात वाढ, चढा बाजार भाव, उत्पादकांचं संघटन या सर्वातून दुसऱ्या वर्षी या गावकऱ्यांनी ४५०० किलो गोंद विक्री केला.

दयाबतींची गोष्ट:

सिमरा गावात द्यबती आदिवासी आपला पती व दोन मुहासह राहत होती. शिवपूरी जिल्हयातील सिमरा गांव केवळ अर्ध्या एकर शेतीत जेम तेम अन्न धान्य पिकवून कुटूबांचे गुजराण करण्यासाठी मजूरीला जात असे किंवा वनउपज गोळा करीत असे. दयाबती व तिचा पती मिळून जंगलातून गोंद जमा करून स्थानिक दलालाला ७० ते ८० रुपये किलो या दराने विकत होती. तिच्या घरापासून जंगल दोन कि.मी. होते पण जास्त गोंद मिळावा म्हणून त्याना अगदी आत घनदाट जंगलामध्ये जावे लागत असे, दररोज सकाळी उठून दयावती स्वयंपाक करून ठेवायची. व जंगलात गोंद जमा करण्यास जायची ती संद्याकाळीच परत यायची. दिवसाला सरासरी ३–४ किलो गोंद ती जमा करायची.

'सृजन' संस्थेच्या कामाबद्दल तिला जसे समजले तशी ती महिला उत्पादक गटासोबत जुडळी व पुढाकार घेऊन गटाचे काम उत्तम रित्या करू लागली. तिच्या त्या नेतृत्व गूण कौशल्यामुळे तिची संकलन केंद्रांची प्रमुख म्हणून निवड झाली. तिला हिशोब ठेवणे, नोंदी ठेवणे, इलेक्ट्रीक मशिनवर मोजमाप करणे, जमा केलेल्या मालाचे पेमेंट करणे इ. बाबतचे प्रशिक्षण मिळाले.

डिसे. ते फेब्रू. अशा एकाच सिझन मध्ये तिने १०५ रू किलो या दराने १७१ किलो गोंद विकून रु. १७८४७/– मिळवले. स्थानिक दलाला ऐवजी गावाच्या गोंद संकलन केंद्रात गोंद विक्री केल्यामुळे तिला ४२७५ रुपये जास्त फायदा झाला. या सर्व आनंदात आत्म विश्वासाने दयावती म्हणते पूवी मी काय करते हेच मला कळत नसे व इतर करतात तेच मी पण करित असे. पण जशी मी महिला उत्पादक गटाला जशी जुळाली तसेच एका झाडातून जास्तीत जास्त गोंद कसा काढायचा. गोंदाला जास्त भाव तसेच उभ्या झाडाचे नुकसान होऊ न देणे इ.सर्व बाबी मला कळू लागल्या.

महीला उत्पादक गटामध्ये ठरवले गेले की सभासदानी उत्तम प्रतिचा गोंद संकलन केंद्रात आणावा ज्याला कीमान बाजार भाव मिळेल. विक्री करून आलेल्या रकमेतून ५०% रक्कम ताबडतोब ज्यांची त्याला दिली जाईल व उर्वरित ५० टक्के संकलन केंद्राकडे जमा ठेवली जाईल. त्यातून संकलन, केंद्रांचा काही खर्च देखिल भागवला जाईल. सदस्य आपला गोंद स्थानिक बाजारात किंवा दलालाला सुद्धा विकू शकतात, असा ही निर्णय घेण्यात आला. तसेच जर गोंदची प्रतवारी/गुणवत्ता खराब असेल तर केंद्रावर जमा करून घेतला जाणार नाही असे ही ठरविण्यात आले.

निष्पती :

शिवपूरी जिल्ह्यातील आदिवासी महिलानी महिला उत्पादक गट स्थापन करून एकमीत कार्य प्रक्रियेला सुरूवात केल्याच्या अगदी दोनच वर्षात मोठा फरक जाणवू लागला. दोनच गावात ७० महिलानी सुरू केलेला प्रयत्न आणखी पाच गावातील ३०० महिलापर्यंत पोहोचला. प्रतीव्यक्ती ९० किलोवरून २० किलो गोंद जमा होऊ लागला. ज्या महिला पूर्वी गोंद गोळा करण्याचे काम करीत नव्हत्या त्या देखिल या प्रक्रियेमध्ये जुळल्या गेल्या. सरासरी प्रतिसदस्य ४० किलो एवढे उत्पादन वाढले. अर्थात शास्त्रीय प्रद्धतीने झाडाला जास्त इजा न पोहोचता जास्तत जास्त गोंद कसा काढवा. याच्या प्रशिणामुळे पूर्वीच्या तुलनेत जास्त गोंद एका झाडातून घेणे शक्य झाले. गावातील दलालांना बाजूला सारून, उत्पादित गोंदाची गुणवता वाढवून त्याचा वाढीव बाजारभाव घेणे (७० रुपये किलो वरून ९०० ते ९२० रुपये किलो पर्यत व त्या सिझनमधील सरासरी उत्पन्न १००० रुपये पेक्षा कमी असलेले ४००० ते ५००० रूपये पर्यंत वाढणे शक्य झाले.

सृजन संस्थेने मूल्यसंवर्धनाची पध्दती यामध्ये आणल्यामुळे हा जीवनाधारकाचा मार्ग बहुअंगानी परिणाम कारक ठरला. सर्वात महत्वाचा

योग्य मार्गदर्शक सेवा, प्रात्यक्षिक प्रशिक्षणे आणि बाजाराशी जोडून देणे या बाबी, सृजन संस्थेचे खरे श्रेय व्दारे या प्रक्रियेमध्ये महत्त्वाचे ठरले.

ग्राम गोंद संकलन केंद्रात गोंद संकलित करीत असताना

परिणाम म्हणजे येथिल आदिवासीचे रोजगारासाठी बाहेर जाणे (पलायन) थांबले. खरिया व्यतिरीक्त काम नसलेल्याच कालावधीमध्ये हा व्यवसाय बऱ्यापैकी कुटूंबाचे उत्पन्न वाढायला उपयुक्त ठरला. या कामामध्ये जास्त करून महिला सहभागी झाल्यामुळे सृजन संस्थेने पूरूष मंडळीना सिजनल भाजीपाला उत्पादने घेण्याचे प्रशिक्षण दिले. ह्या प्रशीक्षणामध्ये बदलत्या हवामानाशी जुळवून घेऊन तसेच जैविक लागत, जसेकी जीवामृत, बीजामृत घणजिवामृत यावर भर देण्यात आला. यामध्ये उपलब्ध पाण्यात उपयोग कौटूंबीक सदस्याची मेहनत आणि कमी लागत/खर्याची शेती यामुळे यापैकी भाजीपाला उत्पादन व विक्री मधून पैसा मिळू लागला. स्वत:च्या च्या शेतात राबणे केव्हाही परवडते आमच्या शेतात पिकवलेले अन्नधान्य व भाजीपाला आम्ही खातो आहोत. आमच्या आहारामध्ये भाजाचे प्रकार वाढले. आणि ते स्वत:मध्ये उपलब्ध आहेत. असे रायगटच्या राधा राणी महिला उत्पादक समुहच्या सदस्या शारदाबाई म्हणतात. गेल्यावर्षी हिच्या कुटूंबाने ३५ कि लो गोंद विकला.

सृजन संस्थेच्या शास्त्रीय हस्तक्षेपामुळे गोंद ची उत्पादकता व गुणवता वाढल्यामुळे या प्रदेशातील एकदंर शेती प्रणालीच बदलली. शेतकऱ्यानी भाषा बदलली. आता ते बीजाची गुणवत्ता, वीज अंकूरण पिक विविधता सुधारीत पिके अशा प्रकारचे विषय बोलतात. '' बदल हा दिसूनच येतोय, यांच्या कृषिप्रणालीमध्ये सुद्धा बदल झालेला आम्ही पाहतोय. जरी ते छोटे शेतकरी असले तरी त्यांचे योगदान आहेच. असे सृजनच्या या प्रकल्पाचे व्यवस्थापक श्री. संदिप यांनी म्हटले.

विविध बाजार व्यवस्था दर मिळण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या वाटासाठी, धंद्यातील विषयावरील चर्चा इ. बाबतीत महिलांना विविध अनुभव मिळाल्यामुळे त्यांच्या मधली धिटाई व आत्मविश्वास वाढला. नफा शाश्वती धंद्यातील संमान वाटा अशा बाबी या महिला बोलू लागल्या. तुलनेने अशा नेतृत्वशील महिलांची संख्या जरी कमी असली तरी त्यांचे सतर्क व महत्वाच्या भूमिकामुळे एकंदर आणि उत्पादक समुह व बचतगटामध्ये असलेल्या महिला सदस्यांचे आयुष्यच बदलून गेले. सिमरा

गावातील गोंद संकलन केंद्राची प्रमुख दयावती अदिवासी म्हणते ''आमचा महिला उत्पादक समूह नविन आहे. धंदासुद्धा आमच्यासाठी नवीन आहे. पण आमचा धंदा वाढवा यासाठी आम्ही आमची उत्पादक कंपणी सुरू करण्याचा विचार करत आहोत. या उत्साहवर्धक अनुभवामुळे सृजन संस्थेची टीम हेच मॉडेल शिवपूरी जिल्ह्यातील इतर तालुक्यामध्ये तसेच बुंदेलखंड मधील इतर जिल्ह्यामध्ये सरकारी यंत्रणेसोबत कार्य वाढवू इच्छित आहे.

तक्ता : महिला उत्पादक समुहाचा वाढता आलेख

उपक्रम	२०१९-२०	२०२०-२१
गावांची संख्या	२	७
सदस्यांची संख्या	७०	३००
कृषिक्षेत्र (हेक्टरमध्ये)	४५	२८०
एका सिजन मध्ये प्रतिव्यक्ती गोंद विक्री	१० किलो	१५ ते २० किलो
गोंद विक्रीतून मिळणारे उत्पन्न (रूपये)	७० ते ८० रू. किलो	१०० ते १२० प्रति किलो
प्रती सदस्य सिजनल कमाई (रुपये)	९८० रूपये	४००० ते ४५०० रूपये

निष्कर्ष :

या प्रयोगातून एक सिद्ध होते की लहान व गरिब शेतकऱ्याची मिळकत वाढवायची व टिकवून ठेवायची असेल तर बाजार प्रादेशीक दृष्ट्या व कार्यशील विस्तारल पाहिजे. कृषि आधारित पुरक व्यवसाय मूलत: शेती व तिची कार्यशीलता यावरच अवलंबून असतात. परंतु त्यामुळे लहाण शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढते स्पर्धा वाढते. मुल्य सवंर्धन उपक्रमामुळे किमती वाढतात. व परिणामी शेतकऱ्याचे उत्पन्न वाढते. योग्य मार्गदर्शक सेवा, प्रात्याक्षिते, प्रशिक्षणे बाजाराशी जोडून देणे या बाबी द्वारे सृजन संस्थेचे खरे श्रेय या प्रक्रियेमध्ये महत्वाचे ठरले.

कितीही लहान व गरिब शेतकरी असले तरी एकंदर दृष्टीकोणातील बदल व प्रत्यक्ष कृतिमध्ये आणलेला बदल यामुळे उत्पन्नामध्ये वाढ होते हा अनुभव ह्या हस्तक्षेपामुळे सिध्द होतोय. कृषि पूरक व्यवसाय म्हणून या यशस्वी प्रयोगातून हे स्पष्ट होते की लहान शेतकरी सुद्धा शेतीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण बदलून दाखवतात. त्यांना जास्तीचे उत्पन्न मिळू शकते. महिलांचे सक्षमीकरण व एकंदर गावाचे अर्थकारण दोखिल सुधारते. तर चला असेच कृषि पुरक व्यवसाय वाढवूया व कृषिला ठराविक सिजनमध्ये ठराविकच पिके घेण्याच्या पलिकडे जाऊया.

References

Anupama, **Butea (Butea monosperma) Palash Tree Health Benefits andMedicinal Uses.** 2019, Bimbima, available at https://www.bimbima.com/herbs/buteamonosperma/4539

Dalwai, A., **Secondary agriculture is of primary importance,** 10th August 2020, Financial Express, page 8, available on http//www. financial express. com /com/opinion/secondary-agriculture-is-of primary importance/2049891

Dey, K., **Secondary agriculture: The shift Indian farming needs,** 20th December 2019, Financial Express, Available at opinion/secondary-agriculture-the-shift-indian-farmingneeds/1807044

Niraj Kumar
Professor of Rural Management, XIM University, Bhubaneswar, India.
E-mail: prof.nkumar@gmail.com

Mohd. Zahid
Team Leader, SRIJAN
New Delhi, India.
E-mail: mohdzahid@srijanindia.org

Prasanna Khemaria
CEO, SRIJAN New Delhi, India.
E-mail: prasanna@srijanindia.org

मराठी अनुवाद : श्री. दत्ता पाटील

Source :Secondary Agriculture- Empowering tribals of Central India, Leisa India - June 2021

आमच्या मार्फत जाहिरात :

लीसा भारत हे मासिक कृषी विकासाची आवड असणाऱ्या २०००० हून अधिक लोकांपर्यंत पोहचले असून, शाश्वत आणि पर्यावरणास अनुकूल आहे. दर तिमाहीत, मासिकाच्या मुद्रित आणि डिजिटल आवृत्त्या व्यावहारिक क्षेत्राच्या अनुभवांमध्ये रुची असणारे शेतकरी, स्वयंसेवी संस्था, शिक्षणतज्ज्ञ, संशोधक, विघार्थी, सरकारी विभाग, बँका इ. पर्यंत पोहोचतात.

दोन दशकांहून अधिक काळापासून निर्मित, लीसा भारत मासिक आपल्या व्यावहारिक आणि दर्जेदार सामग्री, आकर्षक डिझाइन, रंगीबेरंगी मांडणी, सुसंगतता आणि वेळेवर निर्मितीसाठी प्रसिद्ध आहे. इंग्रजी, हिंदी, कन्नड, तेलगू, तामिळ, ओडिया, पंजाबी आणि मराठी अशा वेगवेगळ्या ८ भाषामध्ये या मासिकाची निर्मिती केली जाते.

आम्ही संस्था, कंपन्या आणि विद्यापीठांना त्यांच्या सेवा, उत्पादने, अभ्यासक्रम आणि कृषी विज्ञानाच्या तत्वज्ञानाशी संरेखित असलेल्या घटनाच्या कार्यक्रमांची जाहिरात करण्यासाठी आमंत्रित करतो. अधिक माहितीसाठी श्रीमती रुक्मिणी leisaindia@yahoo.co.in वर संपर्क साधा.

